

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Վ. Լ. ԽՈՒՊԷՍԷՐՆԱՆ, Օրագրութիւն
Ուղևորութեան յԵրապա Սահակ Բ. Կար-
գիկոսին Կիլիկիոյ, Տպգր. «Արախ» Բ. Յ. Թօփալ-
եան-Հայկ 1928. 8⁰ Լճ 219. Գին՝ Սիւրիոյ եւ Լիբա-
նանի համար 75 Սուր. Գն., Արասամանի համար 20
մրանգ:

Կիլիկիան ԿՈՒՊԷՐՆԱՆԷ յետոյ, որուն ծանոթացան Սիւնի ընթերցողները (1928, էջ 181-82), Կիլիկիոյ ճիւղաւորագրող Հայրապետին Երապայի ուղևորութեան օրագրական պատմութիւնն է որ կը հրատարակուի այս սիրուն հատորին մէջ, պատրաստուած հանգուցեալ Վ. Լ. Խուպէսէր-եանի կողմէն:

Աշխարհաւոր պատերազմէն ետքը, երբ հայկական դատը պատերազմիկ զաշնակից պետութիւններու հաշտեցարդարութեան սեղանին վերայ էր, Հայ Ժողովուրդին եկեղեցական ու աշխարհական ներկայացուցիչները Փարիզ եւ Լոնտոն թափուած էին:

Կիլիկիոյ գրաւումը, յանուն զաշնակից պետութեանց, նախ Անգլիոյ եւ յետոյ Ֆրանսայի կողմէն, պահ մը քաղաքական կեանքի նոր արշալոյսով մը խանդավառեց հայութիւնը, որ սակայն ցաւալի պատրանքի մը լքումներուն մէջ ընդ նշմարեց զառն իրականութիւնը եւ սկսաւ ասդին անդին դարձնել իր աչքերը, օգնութեան մը յուսով, որուն իրաւունքը կ'զգար իր մէջ, իրրեւ տրոտուր իրեն պարտադրուած զոհողութիւններուն եւ իրեն եղած պաշտօնական խոստումներուն մեծ պատերազմի ընթացքին:

Ահա այդ միջոցին է որ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը, հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին, յուսախաբ Կիլիկիոյ մէջ քաղաքական խաղերու Հայոց համար ստացած աննպաստ դարձումներէն, կը դիմէ ուղղակի Ֆրանսայի մայրաքաղաքը, խօսք հասկըցնելու կեղծոյնի կառավարութեան, հնարաւորութեան պայմաններուն մէջ անշուշտ, որպէս զի հայուն անմիտեղի իրաւունքները չանտեսական է ոտնակոխ չըլլան:

Սահակ Կիլիկ. այս ապերախ աշխատութեան կը նուիրուի [1920] Մարտ 13էն մինչեւ նոյեմբեր 1, եւ Օրագրութեան բուն մասը կը պատկերացնէ Ն. Ս. Օժտութեան կատարած այդ գիմուսները Ֆրանսայի պաշտօնական եւ ոչ-պաշտօնական, բայց հայասէր անձնաւորութիւններուն, եւ անոնց հետ ունեցած տեսակցութիւնները, եւ այլն, եւ այս բոլոր սրտմաշուց երթիւկներու եւ տեսակցութիւններու մէջ Կիլիկիոյ Հայրապետին յոյս տուած արթնամտութիւնը, սրամիտ ակնարկութիւնները, պատրաստաբան եւ յստակ բացատրութիւնները ուղագրաւ են մասնաւորապէս: Էջեր կան այս Օրագրութեան մէջ, զորս կարելի չէ կարգով առանց յուզուելու, որովհետեւ պաշտոն գիւնանագիտութիւնը եւ զոհուած ար-

դարութիւնը զէմղմաց կուգան ալեւոր Հայրապետին գործունէութեան դիմին վրայ, նոր յուսախաբութիւններու կոկիծները արթնցնելով անոր ներսը:

Ս. Հայրապետին ուղևորութեան նուիրուած այս Օրագրութիւնը կը բուն հատորիս 1-128 էջերը, իսկ մնացած մասը մինչեւ էջ 219, Ցաւկուած մըն է, որ կը բովանդակէ շարք մը պաշտօնագիրներու պատճենները, հայերէն եւ ֆրանսերէն, որոնք իրրեւ հարազատ վաւերագրութիւններ ստույգ արժէք մը կը ներկայացնեն Կիլիկիոյ պատմութեան վերաբերեալ:

Այս հատորը աւելի խնամուտ տպագրութիւն մը ունի քան Կիլիկեան Կաթիկոսի տպագրութիւնը, բայց հոս ալ կարեւոր մէկ թերութիւն մը կայ: Օրագրութիւնը կը բացուի ՄԱՐՏ 13 ու բայց ո՞ր տարուան Մարտը, այդ պէտք էր նշանակել ամիսէն յառաջ, մոռցուած է սակայն:

Ուշիմ ընթերցողը ի զուր պիտի հետաքրքրուի եւ պիտի հարցնէ թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը ո՞ր տարին բրած է այս ուղևորութիւնը, եւ պատմական պիտի չգտնէ: Բարեբախտաբար մենք կը յիշենք թէ 1920 ին կատարուեցաւ այդ նշանակելի ճամբորդութիւնը...

Հակառակ մեր փափաքին, շատ հասկընայի պատճառներով, շենք ուղեր ինչ ինչ հատուածներ կամ էջեր յառաջ բերել հոս Օրագրութենէն, հաշակ մը տուած ըլլաւ համար մեր ընթերցողներուն, որոնք սակայն կրնան իրենց հետաքրքրութիւնը գահացնել, օրինակ մը գնելով այս հատորէն:

ԽԱՂԱԿԵԱՆՔ ԿԱՄ ՊՈՇԵԱՆՔ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայոց հնագիտական պատմութեան համար վերջերս շատ թանկագին հատոր մը լոյս տեսաւ Վաղարշապատու պետական տպարանէն, ԽԱՂԱԿԵԱՆՔ ԿԱՄ ՊՈՇԵԱՆՔ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, 304 էջերով, մեծագիր եւ զյոյգ սիւնակով: Նոր նախիջեսանի Առաջնորդ եւ էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի անդամ Տ. Գարեգին Արքեպս. Յովսէփեան, իր այս երկաթորթեամբ նոր եւ հետաքրքրական հատոր մը եւս աւելցուց տասնէն աւելի քանասիրական իր կարեւոր երկաթորթեանց վրայ, մեծապէս զիւրացնելով Միջին Դարու հայ պատմութեան եւ հայ գեղարուեստի ուսումնասիրութիւնը: Հայ քանակագրութեան համար աւարտող տարւան մէջ, ամէնէն արժէքաւոր գիրքը կարելի է նկատել Արքագան հեղինակին այս հատորը, որ զարդարուած է 120 գիմկաւալ նկարով, եւ որ երախտագիտական եւ կորայական որպէս ընծայ, նուիրուած է հանգուցեալ Տ. Տ. Նահապետ եւ Կարապետ եպիսկոպոսներուն եւ Անտոն վարդապետ Վարդապարեանցի յիշատակին: Գրքին սկիզբը, որպէս յառաջարկ, հեղինակը կը յայտնէ՝ որ մօտաւորապէս հինգ դարու շրջան մը իր մէջ բովանդակող Արեւելեան Հայաստանի պատմութեան այդ մասը պէտք եղածին

չափ ենթարկուած էէր ցարդ զիտական ուսումնասիրութեան, այն հասկնայի պատճառով՝ որ աղբիւրները ցրուած էին եւ քանտիրութեան համար ո՛չ բաւարար չափով մատչելի, ու ինքը, անընդհատ տասը տարի, յաջողած է անբաւ նիւթ հաւարել, ճշգրտութեամբ արձանագրել ու լուսանկարել բոլոր այն յիշատակարանները՝ որոնք պատմութեան այդ շրջանին արձանագրութեանց, շէնքերու, քանդակներու, ոսկերչութեան, տեղեկագրորութեան եւ ժողովրդական արուեստի արտադրութեանց վրայ պիտի կրնային այնքան յստակ գաղափար մը տալ, կենդանի եւ գեղեցիկ խճապատներ մը կազմելով հայ մտքի այդ հարազատ արտադրութիւններէն, ինչպէս կ'ըսէ հեղինակը՝ ժամանակակից հայ քանասիրութիւնը ուրախ պիտի ըլլայ անշուշտ, հեղինակէն տեղեկանալով որ «Խաղաղականը կամ Պոռնանը» երկասիրութիւնը մէկն է միայն այն շարք մը երկասիրութիւններէն, բոլորն ալ իրմէ պատրաստուած, որոնց ամբողջութիւնը պիտի կազմէ ցարդ հրատարակուած ամէնէն վաւերական ու արժէքաւոր պատմութիւնը, Միջին դարու յատուկ Յաջորդարար հրատարակուելով ուրիշ վից հատորներ, պիտի լեցնեն պատմութիւնը 11-15րդ դարերուն, նոր լուսարանութիւններով, ծանօթութիւններով եւ վաւերական աղբիւրներու վրայ հիմնուած կարեւոր ճշգրտութիւնով։ Ինչպէս որ իր յառաջաբանին մէջ կ'ակնարկէ, Սրբազան Բանասէրն ու պատմագիրը չունին նիւթական միջոցներ իր միւս երկասիրութեանց հրատարակութեան համար, եւ րաց սրտով ու յանուն հայ քանասիրական պատմութեան կ'առաջարկէ որ զիտութեան եւ արուեստի հովանաւոր հաստատութիւններ եւ անձնուարժութիւններ, քարեհաճին ստանձնել տպագրութեան ծախքը։ Թոյլ կուտան անշուշտ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնն ու հայ գրասէր բարեբարներ, որ այս պարագան համարձակիմ յանձնելու իրենց քարեհաճակաւ նկատողութեանց, մասնաւորապէս խնդրելով որ հոգացուի նոյնպէս ներկայ կարեւոր երկասիրութեան, զէթ առ այժմ, ֆրանսերէն թարգմանութեան եւ տպագրութեան հոգը։

Ամբողջ հատորը բաժնուած է 12 ընդարձակ գլուխներու, զարդարուած հոյակապ եւ ընդամերտապէս ցարդ անտիպ մնացած նկարներով, զորս հեղինակը ինքն է տպահովեր, օգնութեամբ լուսանկարիչ հանգուցեալ Հայկ Տատեանի։

Առաջին գլուխի մէջ Հայաստանի վիճակն է պարզուած Խաղաղական ծագման ժամանակ, ուր Բագրատունեանց անկումէն յետոյ, հայ իշխանական տոհմերու անշունչ մնացորդներ միայն կ'երևին Հայաստանի մէջ։ Կը խօսի նաեւ Սեբեոսեանց քայքայման մասին, անոնց բաժանման եւ վրաստանի կառարած փորձերու, զանոնք ետ մղելու համար։ Վաւերական արձանագրութեանց վրայ հիմնուած, հոս կը պատմուի թէ ինչպէ՞ս Անին իր շրջակայներով անցաւ Վրաց գերիշխանութեան տակ, անդրադառնալով Սրբէկաներու ապստամբութեան, Զարաբէ եւ Խիւսէ եղբայրներու եւ Հայաստանի աւատական կազմակերպութեան։

Հատորի Բ-րդ գլուխով վանքերու եւ եկեղեցիներու եւ երկաթագիր մագաղաթեայ աւետարաններու արձանագրութիւններով եւ յիշատակարաններով

կը ճշգրտի Պոռնանց ծագումն ու քնազաւոր Արեւելեան Հայաստանի մէջ։ այս յիշատակարաններուն մեծապէս կ'օժանդակեն բազմաթիւ գեղարանական խաչքարեր, իրենց շուրջի արձանագրութիւններով։ յաջորդ Գ-րդ գլուխով կը պարզէ Խաղաղական նոր իշխանութիւնը։ Իբր տեղագրական մաս, հատորի այս բաժինն խիստ ընդարձակ է եւ ահագին ծանօթութիւններ կուտայ Վայոց Ձորի եւ ընդհանրապէս Արեւելեան Հայաստանի մէջ սփռուած վանքերու եւ խաչքարերու յիշատակարաններու մասին, ծանրանալով մասնաւորաբար Գլածորի, Սպիտակաւոր Աստուածածնի եւ Թանհատի պատմական մեծ փոփոխութիւններ վրայ։ Հեղինակը, ի հարկ է ընդհանուր պատկերագրէն առաջ, մի առ մի այցելել է յիշելով վայրերը եւ ընդարձակ ժամանակ տալով, քաղեր ու արտագրեր է տեսած բոլոր յիշատակարանները, որոնք թէեւ իրմէ առաջ արտագրուած, քայքայ ընդհանրապէս սխալ կարդացուած են եւ երեւակայութեամբ լեցուած՝ պակաս, ինչպէս կամ կուրած մասերը։ Հոս, շատ անգին է ծանալութիւնը Գարեգին Արքեպիսկոպոսի, որ Բաշքանդի, Գէնալի, Շահապունեաց եւ այլ կից վայրերու պատմական ճշգրտութիւններ է կատարած եւ խրատանջիւր գիւղի, վանքի եւ եկեղեցւոյ բոլոր հնութիւնները ժամանակակից հայ քանասիրութեան է յանձնած, անխոնջ ու յարասան պրպտումներով։

Վաւերական արձանագրութեանց վրայ աւելցնելով նաեւ մատենագրական աղբիւրները, հեղինակը Գ-րդ գլուխի մէջ կը խօսի Վասակ Խաղաղականի կատարած նուաճումներու վրայ, զինուորական շարժումներու հետ եկեղեցական եւ վանական եւ այլ հանրօգուտ շինութիւնները յիշելով, բոլորն ալ զործ Պոռնանց իշխանական տոհմի ազգասիրութեան, Վասակ Բաշ, որ շինարար ու բարեպաշտ իշխան մըն էր, ԺԳ- դարու առաջին քառորդին եղաւ Հայոց Նշանաւոր զէմբերէն մին, որուն թողած կարեւորագոյն յիշատակարանն է, իբր աղբիւր իր շինարարական եւ մանաւանդ գեղարուեստական փափուկ ճաշակին, Կեչառուաց վանքի կաթողիկէ առեւտով եկեղեցին, որ մինչեւ այսօր կանգուն կը մնայ եւ իր զոդարիկ տեսքով ճիւղում կ'ազդէ դիտողին։

Հատորին ամէնէն բազմաշխատ ու ծոխ մասն է կարծես Ե-րդ գլուխը, ուր Պոռն մեծ իշխանը (1223-1284), կը գրաւէ ԺԳ- դարու ամենափառաւոր տեղը, իր մասնակցութիւնը բերելով նաեւ եկեղեցական գործերու մէջ։ Հոս, յաջորդաբար նկարագրուած են Թաթարներու արշաւանքը, Դուխնի առումը, Պոռնի մասնակցութիւնը Պաղատաի եւ Մուֆարդինի գրաւումներուն եւ այլուհետեւ Պոռնի կարեւոր շինութիւնները միւսումի յիշատակուած։ Յաջորդ գլուխը մէջ կ'երեւան Պոռն իշխանի հարազատներուն՝ Պապարի (+1298) եւ Էմիր Հասան Աի (+1292) շինարարութիւնները, մասնաւորաբար վիմափոր եկեղեցիներու եւ նկարագրող աւետարաններու յիշատակութիւնները։

ԺԳ- դարու հայ արուեստի պատմութիւնը, Պոռնեաններու օրով, մանրամասնօրէն է հիտարկան հիմունքներով, խտացած կը տեսնենք հատորին Է-րդ գլուխը մէջ, ուր Յովսէփեանց կը վերբուժէ նոյն դարու հայկական գինանշաններու մասերը եւ նմա-

նութիւններ կը գտնէ հին աւանդութեանց հետ:

Սրբազան քանաւոր, յաջորդական հինգ զուխներու մէջ, կենսագրելով Պոօշի յաջորդ եային (1299-1317), Էմիր-Հասան Բ. եւ իր եղբայրները, կը վերլուծէ ժե. դարու Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական ու մտաւոր պայմանները եւ Պոօշեանց վերջին շառաւիղները ծանօթացնելով, իր պատմութիւնը կը հասցընէ մինչեւ Խորայէլ Օրի Պոօշեանցը, պատմելով այս վերջնայն ազգանուէր գործունէութիւնը: Հատորին վերջաւորութեանը կայ Խաղրակեաններու առհմագրութիւնը, Տիւղագրական առանձին ցուցակով:

Գարեգին Արքեպիսկոպոս իր այս բանասիրական հատորով մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ մեր ազգային պատմութեան, անոր կարեւորագոյն շրջան-

ներէն մէկը դնելով նոր քննութեան լոյսին տակ, յուսով է որ իր յաջորդական հատորները շուտով լոյս տեսնեն: Անոր ոչ միայն կարեւոր պիտի դառնան պատմութեան ներքին արժէքի տեսակէտով, այլ եւ ի յայտ պիտի բերեն, պայծառօրէն, Միջին Դարու հայ գեղարուեստը, իր բոլոր տեսակներով, սկսած հայ Տարապարագայութենէն մինչեւ ժողովրդային արուեստը:

Հատորը խմբագրուած է Հայաստանի կառավարութեան որդեգրած նոր ուղղագրութեամբ եւ այդպէս տպագրուած պետական արտօնութեամբ: Թուղթը ազնիւ է, տպագրութիւնը խնամուած, կողքը պարզ եւ գեղատալ, սպիտակ փայլուն թուղթի վրայ:

Հալէպ

ԱՐՏԱԽԱԶԴ ՎՐԴ.

ՆՇԽԱՐԲ ՆԱԽՆԵԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա. ԵՓԻՐԵԱՐԻ Ա. ՍՈՐԻՒՈՅ

ՎԵՇՏԱՍԱՆ ԱՍԱՑՈՒԱԹՔ ՎԱՍՆ ՆԻԿՈՍԻԴԵԱՅ ՔԱՂԱՔԻՆ

(Շարունակութիւն)

Եթէ վարդապետքն առաջինք ուսուցիչ քարուեստին իբրեւ տանջեցան, ոչ կարացին ինքեանք իւրեանց աւգնել ինչ, աշակիրաք նոցա տգէտք եւ վարձաւորք աւուրն⁽¹⁾ հացի, գիւրդ կարծեցեալ ո՛վ անմիտ թէ լիցին ապաստան ի բարկութեան: Այսպիսի դառն մեղաւք կորնչին քաղաքք հղաւքք: Սիրով մայր մարգարէից, ընդէ՞ր աւերեցաւ յաւիտենից: Չմարդարէս սուտ սիրեաց, եւ կոտորեալց զճմարիտ մարգարէս: Ամենեւին ի մեղս ծըփեր, ամենեւին ի չարիս յածէր: Ի հրապարակս սուտ մարգարէք, եւ ի սենեակս ներքինս քաղեալք: Ի պատշկամբս⁽²⁾ գիւթս եւ մոլիք, եւ ի մառանս կախարդք եւ վհո՛ւկք: Արարին ի նմա արատս եւ սպիտ, ապականութիւն վէ՛րս եւ կեղս: Յոտից մինչեւ ցիւղիս վառեալ էր չարաչա՛ր կեղաւք: Ձի ետես տէր իւր զցաւս նորա, եկն բժշկե՛լ զկեղեքածս նորա: Եղեն պատգամք իւր գեղ, բժշկեալց զցաւսըն առանց կարեաց: Երոց զգանձս իւր կարաւտութեան նորա, եւ զգիրս իւր տրնանգութեա՛ն նորա: Եկն կոյր եւ լուսաւորեցա՛ն աչք իւր: Եկն բորոտ եւ սրբե-

ցա՛ւ գոյն իւր: Եկին մեղաւորք եւ արգարացա՛ն: Մերձեցան պիղծք եւ սրբեցա՛ն: Չպարտս զոր խորք եւ մոխիր ոչ կարացին հատուցանել, եղեւ լալ եւ հաղորդեցան աղեսիցին⁽¹⁾ եւ⁽²⁾ առին զգրկութիւն: Սիրեաց Սիրով զամենայն ինչ, բայց ի հաւատոյ եւ ի ճմարտութենէ: Գաղցր եւ շայնկան էր առողջութիւնն հարուածոցն եւ վիրացն նոցա: Դա՛ռն էր ճմարտութիւնն քաղցր, վիրաւորեալ լսելեաց նորա: Վասն այնր եւ ճմարիտն իբրեւ ետես իթէ խորչի ի հաւատոյ, խառնեաց զսէրն իւր քաղցրութեամբ, թաղեաց ուսո՛ւմն յառողջութեանն, կարկառոյր ընդ առողջութեանն, եւ զուսո՛ւմն ճմարիտ: Ձի իբրեւ առնուին զառողջութիւն մարմնոյ, առցեն ընդ նմա զուսու՛մն հոգեւոր: Ետես ի նմա երկուս իրս որ հակառակ էին միմեանց: Ետես թէ խորչի ի ճմարտութենէ, եւ ծարաւի՛ է առողջութեան: Խառնեաց ճմարտութիւն ընդ առողջութեանն, զգաժան այն ընդ շայնկանին: Ձի իբրեւ կլցէ զշայնկանըն, կլցէ ընդ նմա զգաժանն: Ծաշակեաց

(1) Ե յաւելուած ուղղչին:

(2) Թրեմակ գրէ՝ պաշկամբս:

(1) Հաւանականութեամբ ընթեռնելի՝ աղեւտեցիմ:

(2) Եւ յաւելեալ ի վերայ բառին ի ձեռն ուղղչին: